

часом малопродуктивний. Значною є кількість лексичних запозичень. Можливо це пояснюється прагненням виражати поняття, створені великими досягненнями в галузі військової науки і техніки, які набули поширення у всьому світі, не засобами багатьох національних мов, а однозначно передавати їх на базі слів мертвих (грецької і латинської) мов. В основному поповнення термінологічної лексики відбувається за рахунок синтаксичного словотвору, який не має меж у своїй продуктивності.

1. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158с. 2. Основы митної справи. / За ред. П.В.Пашка. К.: "Знання", 2002. – 320с. 3. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: «Радянська школа», 1970. – 600с. 4. Лихачев Д.С. Слово о полку Игореве. М.: «Просвещение», 1976. – 176с. 5. Кобачинський М.І. Історія кордонів та прикордонних військ України. – Хмельницький: Вид-во Хмельницької міської друкарні, 2000. – 216с. 6. Жорін Ф.Л. Правові основи митної справи в Україні. –К.:КНЕУ, 2001. – 248с. 7. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел.–К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440с. 8. Современный словарь иностранных слов. –М.: Рус.яз., 1999. – 742с. 9. Großes Fremdwörterbuch. / Küfner Ruth.– Leipzig: VEB Bibliog.Institut. 1977. – 824S. 10. Ryszard Stypula, Galina Kowalowa. Podreczny Słownik Polsko-Rosyjski z suplementem.– Warszawa– Moskwa. "Russkij Jazyk. 1989. – 860S. 11. Французско-русский словарь. – М.: «Сов. энциклопедия».1967. – 652с. 12. Слово і фразеологізм у словнику./ Під ред. Л.С.Паламарчук.. – К.: "Наукова думка".1980. – 250с.

Мирослава Влах

Львівський національний університет ім. Івана Франка

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКАРСТВА

© Мирослава Влах, 2002

Розвиток українського географічного словникарства розглядається у зв'язку зі становленням наукової термінології. Виділені та проаналізовані особливості окремих його етапів: а) друга половина XIX ст. – початок XX ст.; б) 20–30-ті роки XX ст.; в) 50–60-ті роки XX ст.; г) сучасний етап.

The development of Ukrainian geographical dictionary compilation has been considered due to the establishment of scientific terminology. Peculiarities of its specific stages have been singled out and analyzed: a) the second half of the XIX-th and the beginning of the XX-th century; b) the 20–30-s of the XX-th century; c) the 50–60-s of the XX-th century; d) present-day.

Словникове забезпечення навчально-методичного процесу та наукових досліджень визначає рівень розвитку будь-якої науки, у т.ч. й суспільної географії. Про значущість цієї проблеми свідчить Указ Президента України "Про розвиток національної словникової бази" від 4 вересня 1999 р. У ньому йдеться про підтримання пропозиції Національної академії Наук України щодо видання нового покоління академічних україномовних словників та створення їх електронних відповідників для інформаційних комп'ютерних систем (проект "Словники України") [3].

Слід зазначити, що ця державної ваги справа не є новою для українських науковців. Сьогодні можна говорити про її відродження, оскільки створення українських словників має свою історію, традиції, потужне наукове підґрунтя, закладене попередніми фахівцями.

Історію розвитку словникарства в Україні слід розглядати у тісному зв'язку з розвитком українського термінотворення загалом.

Основою термінологічної системи будь-якої науки є національні слова (у старофранцузькій мові наявна номінація *terme* – слово). Ще у давньоруські часи значного поширення набули специфічні лексикографічні праці *азбуковники* – анонімні рукописні збірники навчального, виховного та довідкового характеру.

Перша українська лексикографічна праця “Лексис” Лаврентія Зизанія Тустановського вийшла у м. Вільні 1596 р. (іменем Лаврентія Зизанія Тустановського названа Міжнародна асоціація східнослов'янської лексикографії). Важливою є також праця українського лексикографа, літератора, гравера, видавця Памви Беринди “Лексикон славеноросский альбо імен толкованія” (1627).

Формування української наукової термінології починається лише з другої половини ХІХ ст. Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ми розглядаємо як перший етап формування української наукової мови і розвитку словникарства (за деякими дослідниками, у зарубіжному мовознавстві теорія терміна зароджується лише на початку ХХ ст.). Становлення теоретичних засад української наукової мови на його першому етапі пов'язане з термінологічною діяльністю журналу “Троада” та Наукового Товариства імені Т.Шевченка (1873). Розробленням словникової галузі у цей час займалися НТШ, Українське наукове товариство (1907), Південно-Західний відділ РГТ (1873), Історичне товариство Нестора Літописця у Києві (1873), Історично-філологічне товариство у Харкові (1892), Церковно-археологічне товариство у Кам'янці-Подільському, Товариство дослідників Волині у Житомирі, члени губернських архівних комісій тощо.

Увага до проблеми терміна на рівні теорії була постійно в центрі уваги НТШ. Зокрема, Свій внесок у розвиток наукової термінології зробили українські вчені О.Огоновський, І.Верхратський, І.Пуллой, С.Рудницький та багато інших.

Лише за умов достатнього рівня розвитку загального термінознавства можливе укладання словників наукових термінів. Особливо важливими є праці фундатора української наукової географії С.Рудницького для розвитку географічної термінології, з одного боку, та опрацювання ним теоретичних засад географічного термінознавства, у т.ч. словникарства, з іншого [4; 5]. Термінозбиральну роботу С.Рудницький розпочав у 1905 р., а перше упорядкування здійснив у 1908 р., використавши матеріали словників української мови (зокрема Є.Желехівського) [2], термінологічні праці І.Верхратського, В.Левицького, народну термінологію з Карпат, Передкарпаття та Поділля.

Питання термінотворення С.Рудницький розглядає у руслі загального вироблення української національної мови. Хід його думок такий: “Вся наша літературна мова опирається на казочно багатій простонародній мові. На такій широкій і багатій мовній основі легко було будувати систему нашої наукової мови” [6, с.3]. Передусім це стосується теорії та історії літератури, де простою розповіддю можна відтворити суть явищ та їх взаємовідношення. Інакша справа у філософії і природничих науках, де не обійтися без спеціальних “субординацій речень, уживання дієприкметників і т.д.” [6, с.3]. Наукові праці пишуться такою мовою, що нелегко добратися до суті. Це добре бачимо на перекладах

наукових та науково-популярних праць. Ще гірші справи з оригінальною літературою, яка, на думку читачів, має “стиль страшний”, мову “неможливу”, “спосіб представлення темний, замотаний” [6, с.3].

С.Рудницький переконаний, що причина такого стану у “занадто одностороннім виробленню нашої наукової мови”. Вона вповні може задовольнити істориків і філологів, а природописці мусять домогтися від мовознавців, “щоби допомогли їм у всестороннім виробленню української наукової мови” [10, с.3].

Укладений С.Рудницьким термінологічний словник є німецько-українським, що має своє пояснення. “Зробив я так, – пише учений, – тому що: 1) німецька географічна термінологія є більш докладною, методичною і багатшою, ніж англійська чи французька; 2) географічна наука є найбільш систематично розвиненою саме у Німеччині” [5, с.2].

С.Рудницький вважає себе “рішучим прихильником міжнародних термінів”, відступати від яких потрібно лише там, “де навіть стримані німці наставили литомі терміни” [5, с.3]. До одного німецького терміна він подає часто кілька українських, ставлячи, на його думку, найбільш вдалий термін на перше місце (при цьому таким терміном може бути і міжнародний).

Це переконання С.Рудницький втілював у життя безпосередніми запозиченнями та калькуванням українськими мовними засобами, наприклад, геоморфологічної термінології В.-М.Девіса. Така позиція С.Рудницького мала методологічний характер і принципове значення для розвитку національної термінології загалом. У цей період деякі львівські вчені (В.Левичкий, І.Кандяк, І.Верхратський, Р.Цегельський) виступали за пріоритет національних елементів у терміносистемах. У міжвоєнний період тривала також наукова дискусія між НТШ, з одного боку, і Українською Господарською Академією в Подєбрадах та Всеукраїнською академією наук, з іншого, щодо шляхів подальшого розвитку української термінології, зокрема співвідношення національних та іншомовних терміноелементів.

С.Рудницький розумів також усю важливість проблеми залучення у науковий обіг живої народної мови окремих регіонів. Відкидаючи надмірний галицький патріотизм, він писав: “Справу наукової мови може вирішити тільки загальний з’їзд з усіх українських земель, а Галичина – це одна десята частина України, а в російській Україні не один десяток українців-природописців, не бачучи змоги працювати в українській мові – пішли на службу чужій науці” [6, с.3]. Результатом цього стала мовна нерозвиненість багатьох національних понятійно-термінологічних систем, виникла потреба звертатися до тих мов, у яких вони вже стабілізувалися внаслідок концептуальності багатьох понять.

На думку С.Рудницького концептуальність творення термінологічних систем вимагає, щоб термінологія була “легка і прозора”, щоб вона при відтворенні іншими мовами “кованини майже не вимагала” [6, с.3].

С.Рудницький стверджує, що вироблення спільних засад термінотворення для Галичини та Наддніпрянщини здатний координувати спільний центр, який сприяв би тому, “щоб термінологічні матеріали були найповажнішим науковим збором передискутовані, а праці термінологічних хоробрців не перетворювалися у сізифовий труд” [5, с.39].

Структура перекладного термінологічного словника С.Рудницького мотивується відповідною теоретичною концепцією, що відображає розуміння ним структури тогочасної географічної науки. Зокрема, у першому підрозділі подані терміни з математичної географії,

тобто геодезії і картографії, та суміжних наук (астрономії, геофізики, геодезії, навітики), у другому – з фізичної географії (а також геології, картографії), у третьому – з біогеографії та антропогеографії. Кількісна обмеженість термінів з антропогеографії та її суміжних дисциплін (за твердженням проф. О.Шаблія тут подано п'ять відсотків використовуваної на той час їх кількості) свідчить про початкову стадію термінологічної роботи з географії.

Словник термінів С.Рудницького, незважаючи на втрату реальних відповідників у сучасному мовленні, має незаперечну історико-географічну та лінгвістичну цінність. Крім того він став основою для подальшого розвитку географічної термінології.

Надзвичайно важливими для розвитку української наукової термінології та словникарства в Україні стали 20–30-ті роки ХХ ст. [1].

У словникових комісіях УАН (ВУАН) працювали співробітники не лише Історично-філологічного (Першого), а й Фізично-математичного (Другого) та Соціально-економічного (Третього) відділів. Під керівництвом геолога, природознавця, голови Другого відділу, члена природничої секції Правовисно-термінологічної комісії при Історично-філологічному відділі П.А.Тутковського вийшов словник геологічних термінів (1923), “Матеріали до української природничої термінології та номенклатури” і “Словник географічної термінології” (1924).

Крім відділів УАН, термінознавча справа і словникарство розвивалися упродовж 20–30-х років також у Київському науковому товаристві, де при природничій секції 11 серпня 1918 р. було створена термінологічна комісія, яка мала стати центральною організацією, що гуртувала б навколо себе розпорошені сили дослідників у царині природничої термінології та номенклатури. Приблизно через рік у її складі вдалося об'єднати приблизно 50 осіб.

Як і Наукове товариство, аналогічну справу розпочала ВУАН, де у 1919 р. при Першому відділі була заснована Орфографічно-термінологічна комісія з природничою, технічною, орфографічною секціями.

Неузгодженість завдань і дублювання у роботі спричинили необхідність з'єднати їх в одну організацію – Інститут української наукової мови (30 травня 1921 р.). Його завдання окреслено у §1 першого Статуту ІУНМ, ухваленому на раді 07.02.1925 р.: “Інститут має собі за мету всіма способами сприяти нормальному й організованому розвитку української наукової мови (термінології) у всіх галузях знань, кладучи в її основу народну мову й вимоги науки”.

Протягом 1922–1930 років колектив установи зібрав та опрацював значний термінологічний матеріал, що дало змогу підготувати словники з різних галузей знань. Про обсяг зробленого свідчить угода, підписана з Держвидавком на друкування 34 термінологічних словників. До речі, 15 із них Інститут видав упродовж 1926–1929 років. У природничо-географічному плані слід відзначити “Словник геологічної термінології” П.Тутковського (К.:ДВУ,1923.202с.), “Словник природничої термінології” Х.Полонського (К.:ДВУ,1928.262с.). На жаль, ці словники не перевидані, тому практично недоступні. Вимагає окремого дослідження історія укладання і структура українсько-німецько-російського словника з фізичної, математичної географії і картографії К.Дубняка, словника антропогеографічних термінів А.Носіва (1931).

Терміноупорядна діяльність провадилася також в Українському науково-дослідному інституті географії та картографії (Харків, 1927–1933). У Випуску 1 праць Українського

науково-дослідного інституту географії та картографії поміщена стаття К.Дубняка “Стан і завдання української географічної термінології” (1928).

У 1930 р. ІУНМ був ліквідований за Постановою Президії ВУАН у зв’язку з передачею до Академії Інституту мовознавства НКО УСРР. Наприкінці 20-х років усі наукові установи, які займалися терміноупорядкуванням, зазнали кардинальних змін, а їх доробок почав оцінюватися крізь призму нових ідеологічних доктрин.

Плідними щодо друку словників стали 50–60-ті роки ХХ ст. (період т.зв. хрущовської відлиги). У 1957 р. Президія АН України створила спеціальну Словникову комісію, зусиллями якої протягом наступних 20–25 років вийшли у світ понад 50 термінологічних словників як російсько-українських, так і тлумачно-довідкових з різних природничих і гуманітарних наук. Майже виключно ці словники орієнтувалися на російську мову. Прикладом такої публікації може бути посібник для викладачів географії, переклад з другого переробленого й доповненого видання “Учпедгизу” РРФСР “Словник-довідник з фізичної географії” О.С.Баркова (К, 1950).

Важливою подією у розвитку українського словникарства став вихід у світ 10-томного видання “Енциклопедії Українознавства” за ред. В.Кубійовича, що була своєрідним викликом на друге видання 51-томної “Большой Советской Энциклопедии” та стимулювала видання 17-томної “Української Радянської Енциклопедії” (К., 1959–1964). Історію підготовки та видання “Енциклопедії Українознавства” проаналізував О.Шаблій [7], структуру і зміст географічних термінів у ній – П.Штойко [8].

Висока активність термінографічної діяльності в Україні помітна від часу проголошення незалежності української держави. Слід відзначити видання “Географічної енциклопедії України” у 3-х томах (К., 1989–1993), “Універсального словника-енциклопедії” (К., 1999), підготовку “Енциклопедії сучасної України” тощо. Зростає також кількість і якість термінологічних словників; термінографічну діяльність провадять сьогодні кілька наукових центрів: Інститут української мови НАН України, Національний університет “Львівська політехніка”, Науково-дослідний інститут стандартизації, сертифікації та інформатики, Київська політехніка, Харківське лексикографічне товариство, Термінологічна група при Чернівецькому державному університеті та ін. На жаль, у структурі УГТ, географічної комісії НТШ немає підрозділів, які здійснювали б упорядкування та систематизацію численних термінів та понять.

1. Варава Т. Словникові комісії УАН-ВУАН (1918-1933) // *Бібл. вісн.* № 3. – К., 2000.
2. Желеховський Є. *Малоруско-німецький словар.* – Львів, друк НТШ. 1886. – Т.1 (А–О). Т.2 (П–Я).
3. Закон України. Указ Президента України. Про розвиток національної словникової бази // *Уряд. кур’єр.* – 1999. – 4 верес. 4. *Записки математично-природотисно-лікарської секції НТШ.* – 1902. – Т.8. – Вип.2. 5. Рудницький С. *Начерк географічної термінології* // *Зб. математично-природотисно-лікарської секції НТШ.* – 1908. – Т.ХІ. 6. Рудницький С. *Причинки до географічної термінології.* Вступ // *Зб. математично-природотисно-лікарської секції НТШ.* – 1913. – Вип.5. 7. Шаблій О. *Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення.* – Париж; Львів, 1996. 8. Штойко П. *Структура і зміст географічних гасел в “Енциклопедії українознавства”* // *Історія української географії.* Вип. 3. – Тернопіль, 2001.